

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NEFT AKADEMİYASI

İRADƏ NURİYEVƏ

**AZƏRBAYCAN
DÖVLƏTLƏRİ
İNTİBAH DÖVRÜNDƏ**

Metodiki vəsait

Bakı – 2015

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NEFT AKADEMİYASI

İRADƏ NURİYEVƏ

AZƏRBAYCAN
DÖVLƏTLƏRİ
İNTİBAH DÖVRÜNDƏ

Metodiki vəsait

*Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirinin 09.12.14 tarixli
1221 sayılı əmri ilə təsdiq edilmişdir.*

Bakı – «Mütərcim» – 2015

Redaktor:

İ.B.Cəfərzadə

ADNA “İctimai fənlər” kafedrası, f. e. d.,
professor

Rəyçilər:

C.M.Mustafayev

ADNA “İctimai fənlər” kafedrası, t. e. d.,
professor

Ş.T.Nuruzadə

BSU “Beynəlxalq münasibətlər” kafedrası,
t.e.f.d., dosent

Nuriyeva İradə Tofiq qızı. Azərbaycan dövlətləri intibah dövründə. Metodiki vəsait. – Bakı: Mütərcim, 2015. – 32 səh.

Ali məktəblər üçün nəzərdə tutulan metodiki vəsait “Azərbaycan tarixi” fənni üzrə bakalavr pilləsi üçün hazırlanmış proqram əsasında tərtib edilmişdir. Metodik vəsaitdə IX-XI əsrlərdə Ərəb Xilafətinin zəifləməsindən sonra Azərbaycan torpaqlarında müstəqil dövlət qurumlarının yaranması ilə dövlətçilik ənənələrinin inkişaf etdirilməsi, XII əsrdə Azərbaycanda intibah dövrünün çiçəklənməsi kimi mühüm tarixi və siyasi proseslər tədris planında mühazirə və məşğələ üçün müəyyən olunmuş mövzular üzrə ardıcıl olaraq şərh edilmişdir.

“Azərbaycan dövlətləri intibah dövründə” adlı metodiki vəsait ali məktəb müəllimləri, bakalavr və magistr pillələrində bütün ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur.

N $\frac{0505040000}{026}$ 02-15

© İ.T.Nuriyeva, 2015.

Azərbaycan dövlətləri intibah dövründə

Plan:

Giriş.

- 1. Azərbaycanın IX-XI əsr feodal dövlətləri.**
- 2. Səlcuq türklərinin Azərbaycanda hökmranlığı.**
- 3. Şirvanşahlar və Atabəylər dövlətləri.**
- 4. IX-XII əsrlərdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət və mədəniyyət.**

Nəticə.

GİRİŞ

IX əsrdə Xilafət zəifləmişdi. Feodal münasibətlərinin möhkəmlənməsi nəticəsində iri feodalların mövqeyi qüvvətlənmiş, əyalət hakimlərinin müstəqilliyi artmış, feodal zülmünə qarşı mübarizə və işğal olunmuş torpaqlarda azadlıq hərəkatları geniş vüsət almışdı. İmperiyanın ucqarlarında xırda feodal dövlətləri-əmirliklər yaranırdı. Bunları sərkərdələr - keçmiş ərəb canişinləri idarə edirdilər. Zaman keçdikcə özlərinin ərəb mənşəyini itirir, yerli xalqlarla qarışırdılar. Abbasilər xilafəti dağılırdı. Azərbaycanın ayrı-ayrı vilayətlərini müxtəlif feodal sülalələri idarə edirdilər. Ərəb zülmünə qarşı mübarizə uğurla başa çatdıqdan sonra, Azərbaycanda bir sıra yerli dövlətlər yarandı. 600 ilə qədər davam edən Sasani və Ərəb əsarətindən sonra yaranan yerli dövlətlər-Şirvanşahlar, Sacilər, Rəvvadilər, Şəddadilər dövlətçilik ənənələrinin dirçəlişi idi. İslam dini bütün Azərbaycan əhalisinin, türk və qeyri-türk etnik qrupların vahid qüvvə ilə birləşməsində mütərəqqi rol oynadı. Erməni, gürcü və Bizans vahid xristian cəbhəsinin Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək planı puça çıxdı. Ümumi düşmənlərə qarşı mübarizədə sıx birləşməyin zəruriliyi, vahid dinin-islamın qaynayıb-qarışmaya, qohumlaşmaya, ümumi adət və mərasimlərə yol açması ölkədə etnik-siyasi birliyi daha da möhkəmləndirdi. Bununla belə, ölkədə uzunmüddətli sabitlik yarada bilinməməsi feodal dağınıqlığı və ara müharibələrlə nəticələnirdi. Bir-biri ilə düşmənçilik edən Azərbaycan hakimləri çox vaxt xarici qüvvələri köməyə çağırırdı. Bundan istifadə edən yadellilər Azərbaycanda möhkəmlənməyə və onun sərvətlərini çapıb-talamağa çalışırdılar. Belə bir şəraitdə vahid Azərbaycan dövlətini yaratmaq nə qədər zəruri olduğu aydın idi.

“Azərbaycan dövlətləri intibah dövründə” adlı metodiki vəsait bakalavr və magistr pillələrində bütün ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələr üçün tövsiyə edilir

I. AZƏ

Ə

yaşadığı “Dəmir qapı” adlandırılan Dərbənd Azərbaycanın ən qədim vilayətlərindən biri idi. Şirvanşahlar Dərbənd səddini və şəhərin qala divarlarını təmir etdirib möhkəmləndirdi. Dərbənddən sonra Xursan və Tabasaran, Şəki və Sənariyə Şirvanşahlar dövlətinə qatıldı.

Sacilər dövləti. Sacilər dövlətini türk sülaləsi olan **Sacilər (879-941)** yaratmışlar. Sacilər mənşəcə Mərkəzi Asiyanın Əşrusən (Uşruşana) vilayətinin qədim türk nəsilərindən idilər (3, s. 137). Ərəb ordusunun məşhur sərkərdələri-Afşin Heydər ibn Kavus bu nəsiləndən idi. Xilafət - Bizans sərhədlərini möhkəmləndirmək üçün Mərkəzi Asiyadan Azərbaycana və Şərqi Anadoluya çoxlu türk tayfaları köçürülürdü. Türklər Xilafət ordusunda mühüm qüvvə idilər. Sacilər sülaləsinin banisi Əbu Sac Divdad da Xilafət ordusunun sərkərdəsi idi. Dövlətə xidmətlərinə görə Azərbaycan mülk olaraq Sacilərə verilmişdi. Sacilər ildə xilafətin xəzinəsinə 120 min dinar xərac göndərirdi. Onun oğulları Məhəmməd və Yusif ibn Sac da xilafətin sərkərdələrindən idi. Sacilərin hakimiyyəti dövründə **(879-941)** Azərbaycanın cənub rayonları müstəqil dövlətə çevrilmişdi. Hələ **IX əsrin sonlarında (898-900)** Məhəmməd ibn Əbu Sacın adına pul kəsilirdi. Yusif ibn Sacın dövründə Sacilər dövləti daha da qüvvətləndi (4, s. 277). **912-ci ildən** etibarən Xilafət xəzinəsinə xərac göndərilməsi dayandırıldı. Yusif ibn Sac indiki Ermənistan ərazisini, Tiflis və Kaxetiyanı ələ keçirdi, Şirvanşahlar dövlətini də özünə tabe etdirdi. Beləliklə, Azərbaycan Sacilər dövləti **X əsrin əvvəlləri** üçün Zəncandan Dərbəndə qədər bütün Azərbaycan torpaqlarını əhatə edirdi. Dövlətin şərq sərhədləri Xəzər dənizi sahillərindən başlanır, qərb sərhədləri İrəvan yanındakı Ani və Dəbil (Dvin) şəhərinə qədər uzanıb gedirdi. Yusif ibn Sac Dərbənd səddini təmir etdirdi. Onun adına Bərdə, Marağa və Ərdəbildə pullar kəsilməsi Sacilər dövlətinin müstəqil bir dövlət olduğunu sübut edir. Dövlətin paytaxtı əvvəllər Marağa, sonra isə Ərdəbil şəhəri idi. **IX əsrin 80-ci illərindən-X əsrin 40-cı illərə-dək**, yəni yarım əsrdən çox bir tarixi dövr ərzində bütün Azərbaycan torpaqlarının vahid Azərbaycan türk dövlətinin-Sacilər

dövlətinin tərkibində olması bütün ölkə miqyasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin daha da dərinləşməsinə, etnik fərqlərin aradan qalxmasına, vahid Azərbaycan türk xalqının formalaşması prosesinin sürətlənməsinə müsbət təsir göstərdi.

Salarilər dövləti. Feodal qruplar arasındakı çəkişmədən istifadə edən Deyləm (Gilan) hakimi **Mərzban ibn Məhəmməd 941/942-ci ildə** axırncı Saci hökmdarı Deysəmə qalib gəlib, ölkənin paytaxtı Ərdəbili ələ keçirdi. **Mərzban ibn Məhəmməd (941-957) Salarilər (941/942-981)** sülaləsindən idi. Paytaxt Ərdəbil şəhəri idi. Salarilər dövləti şimaldan Dərbənd keçidindən başlayaraq, cənubda Dəclə və Fərat çaylarının yaxınlarına qədər, şərqdə Gilan da daxil olmaqla Xəzər sahillərindən, qərbdə indiki Ermənistan və Şərqi Gürcüstan da daxil olmaqla geniş əraziləri əhatə edən bir dövlətə çevrildi. Salarilərin hakimiyyəti dövründə Xəzər dənizində Azərbaycanın ticarət gəmiləri üzməyə başladı. Azərbaycanın Yaxın və Orta Şərqdə iqtisadi və hərbi-siyasi rolu daha da artdı. Müxtəlif etnik qrupların Azərbaycan xalqı ilə qaynayıb-qarışması sürətləndi. Lakin, Mərzban ibn Məhəmmədin ölümündən sonra onun oğulları ilə qardaşı Vəhsudan arasında hakimiyyət uğrunda gedən ara müharibələri, feodal hərəc-mərcliyi, Xəzəryanı Azərbaycan vilayətlərinin tez-tez slavyanların basqınlarına məruz qalması, xüsusilə **943/944-cü ildə** Bərdənin qarət olunması (1, s. 364), şəhər əhalisinə dəhşətli divan tutulması Salarilər dövlətinin süqutunu daha da sürətləndirdi.

Rəvvadilər dövləti. İri Azərbaycan feodallarından biri-Təbriz, Marağa və Əhər hakimi **Əbülhica 981-ci ildə** axırncı Salari hökmdarı **İbrahim ibn Mərzbanı (962-981)** taxtdan salıb yeni Azərbaycan dövlətinin-Rəvvadilər dövlətinin əsasını qoydu (4, s. 284). Bu feodal sülaləsinin soykökü qədim ərəb-Əzdilər nəslinə bağlı idi. Bu nəslin banisi əslən yəmənli olan ərə-Rəvvad əl-Əzdi idi. Rəvvadi əmirliyi zaman-zaman müstəqilləşib, Azərbaycanın bütün cənub torpaqlarını öz nəzarəti altında saxlayırdı. Bundan başqa, Rəvvadilər Muğan hakimiyyətini də asılı vəziyyətə saldılar. **1028-ci ildə** Mahmud Qəznəvinin ona qarşı qiyam qaldıran Xorasan

oğuzlarına vurduğu ağır zərbədən sonra təqribən 2000 oğuz ailəsi Azərbaycana qaçdı və Rəvvadi hökmdarı **Vəhsudanın (1020-1059)** icazəsi ilə burada yaşadılar (2, s. 209). Rəvvadilər dövlətinin paytaxtını Ərdəbildən Təbrizə köçürdülər. Çünki Təbriz bütün Azərbaycan torpaqlarının iqtisadi, siyasi və mədəni baxımdan birləşdirilməsi üçün çox əlverişli coğrafi mövqedə yerləşmişdi. Şərqi ölkələrini Aralıq dəniz və Qara dəniz sahillərilə, həmçinin Dərbənd keçidi vasitəsilə Volqa boyu və Şərqi Avropa ilə birləşdirən beynəlxalq karvan yollarının qovşağında yerləşən Təbriz Rəvvadilərin hakimiyyəti illərində daha da böyüdü və abadlaşdı.

Şəddadilər dövləti. Şəddadilər əvvəl Dəbil (Dvin) ətrafında yaşayırdılar. **951-ci ildə** mənşəcə müsəlman kürdlərindən olan Məhəmməd ibn Şəddad Salarilər dövlətini ələ keçirib Dəbil əmirliyini yaratmışdı. Şəddadilər **971-ci ildə** Gəncəni ələ keçirərək Şəddadilər dövlətinin əsasını qoydular (1, s. 377-378), Bərdə, Şəmkir və s. Azərbaycan torpaqlarında möhkəmləndilər. **Fəzl ibn Məhəmməd (985-1030)** Gəncə ətrafındakı bütün xırda feodal mülklərini ləğv etdi, mərkəzi hakimiyyəti gücləndirdi. Ata-baba mülkləri olan Dəbili də öz dövlətinə birləşdirdi, erməni hakimi Şəddadilər dövlətinə bac verməyə məcbur oldu. Onun hakimiyyəti dövründə hərbi məqsədlə Araz çayı üzərində salınan **Xudafərin körpüsü (1027)** Azərbaycanın şimal və cənub əraziləri arasında iqtisadi və mədəni rol oynadı (2, s. 209). Şəddadilərlə Şirvanşahlar arasında sıx əlaqə yaranmışdı, onların qohumluq münasibətləri var idi. Şəddadilər Azərbaycanın cənubunda hökmlənlik edən Rəvvadilərlə və Tiflis əmiri Əbül-fəzl Cəfər ibn Əli ilə də dostluq münasibətləri saxlayırdılar. Dəbili ələ keçirməyə çalışan Bizans-erməni qoşunlarına **oğuz tayfalarının** köməyi ilə Şəddadilər ağır zərbə vurdular (**1037**). **1038-ci ildə** Bizans və gürcü feodallarının birləşmiş qüvvələrinin Tiflis müsəlman əmirliyini aradan qaldırmaq cəhdi də oğuzların fəal iştirakı ilə baş tutmadı. Şəddadilər dövləti **Əbüləsvar Şavurun (1049-1067)** dövründə daha da gücləndi. Gürcüstanla və onun müttəfiqi olan Şirvanşahlar dövləti ilə müharibələr aparılırdı. Gürcü çarı IV Baqrat Şəddadilər dövlətinin qüvvətlənməsindən qorxaraq

alanlarla ittifaqa girib, **1062-ci ildə** onların Dəryal keçidindən Gürcüstan vasitəsilə Azərbaycana hücum etməsinə şərait yaratdı. Şavur **Gəncənin** möhkəmləndirilməsi üçün onun ətrafında hasar və xəndəklər çəkdi. **1063-cü ildə** şəhərə **qala qapılarını** dəmirçi İbrahim Osman oğluna hazırlatdı. Şəddadilər bu zaman erməni feodallarına və Bizans imperiyasına qarşı uğurla mübarizə aparırdı. Şəddadilərin zərbə qüvvəsi oğuz türkləri, qüvvətli müttəfiqi sonralar Səlcuq türkləri idi (2, s. 210).

Slavyanların Azərbaycana basqınları. XI əsrin sonlarından başlayaraq slavyanlar-“ruslar” Xəzəryanı vilayətlərə soyğunçuluq yürüşləri təşkil etməyə başladılar. O vaxt Kiyev knyazlarının hərbi drujinalarının üzvləri “rus” adlanırdı. **909-cu ildə** onlar 16 gəmi ilə Xəzərə daxil oldular. Dənizin cənubundakı Abaskun adasını ələ keçirdilər. Məğlubiyyətə uğrayan slavyanlar **910-cu ildə** yenidən basqınlar etdilər, Sarı adasında və sahil məntəqələrində yanğınlar, talanlar törətdilər. Sonra İran sahillərinə hücum etdilər. Lakin Gilan şahının hərbi qüvvələri onları məğlubiyyətə uğratdılar. Geri çəkilməyə Şirvanşahların qoşunları tərəfindən darmadağın edildilər. **914-cü ildə** slavyanlar hər birində 100 döyüşçü olan 500 gəmi ilə Xəzərə daxil oldular. Xəzər xaqanlığının ərazisindən keçdikləri üçün onlara ələ keçirdikləri qənimətin yarısını verməyi vəd etdilər. Əhali hücum gözləmədiyindən qəflətən 50000 nəfərlik hərbi qüvvələrin dəhşətli basqınlarına və talanlarına məruz qaldı. Ruslar Bakı sahillərinə gələrək, sahilə yaxın adalarda düşərgə saldılar və buradan basqınlar edirdilər. Uşaqları və qadınları əsir götürdülər, geri qayıdarkən vəd etdikləri qənimətin bir hissəsini Xəzər xaqanına verdilər. Lakin 15000 nəfərlik müsəlman-türk qoşunları ilə slavyanlar arasında şiddətli döyüş baş verdi. 3 gün davam edən bu döyüşdə ruslar darmadağın edildi, onlardan ancaq 5 minə qədəri qaça bildi. Mənbələrə görə, ruslara qarşı xarəzm, xəzər, burtas (mordva) və bulqar türkləri fəal iştirak edirdilər. 30 il sonra **944-cü ildə** slavyan drujinaları yenidən Xəzər sahillərində göründülər. Bu zaman onlar **Bərdəni** ələ keçirmək və Azərbaycanda möhkəmlənmək üçün gəlmişdilər. Kiyev knyazı **İqorun (912-945)**

gəmiləri Kürün mənsəbinə yetişib, Bərdə yaxınlığında Kür sahilində **Mübarəki adlı yerdə** düşərgə saldılar və buradan Bərdəyə hücum etdilər. Salarilər 5600 nəfərlik qüvvəsi ilə onlara müqavimət göstərə bilmədilər və Bərdə slavyanların əlinə keçdi. Əhali qılıncdan keçirildi və şəhər talan olundu. Lakin bərdəlilər müqavimət göstərməkdə davam edirdilər. Bərdəni itaətdə saxlamağın mümkün olmayacağını yəqin edən ruslar onlardan tələb etdilər ki, gün ərzində şəhərdən çıxıb getsinlər. Çıxmayan əhali yenidən qılıncdan keçirildi, sağ qalanları, şəhər varlıqlarını məscidə toplayıb adambaşına 20 dirhəm pul tələb etdilər. Pulu olan canını qurtardı, pulu olmayana isə divan tutuldu. Mənbələrə görə, bu zaman Bərdədə **20000 nəfərə** qədər adam öldürüldü. Salari hökmdarı Mərzban ibn Məhəmməd 30000 nəfərlik qoşunla şəhəri mühasirəyə aldı. O, düşməyə ağır zərbə vursa da, şəhəri ala bilmədi. Mosul hakimi Əbu Məhəmməd Nəsirəddövlənin Azərbaycanın cənub sərhədlərini pozaraq Xoy və Salması ələ keçirməsi xəbərini alan Mərzban ibn Məhəmməd özünün əsas hərbi qüvvəsilə cənuba getdi. Salarilərin 4000 nəfərlik kiçik bir dəstəsi Bərdənin mühasirəsini davam etdirdi. Əhalinin mübarizə əzmini qıra bilməyən, gündüz döyüşlərində şəhərin mühasirəsini yara bilməyən slavyanlar gecə ikən qalanı yandıraraq, qənimətlə birlikdə şəhəri tərk etdilər və ölkələrinə qayıtdılar. **944-cü il** basqınlarından sonra **Bərdə** bir daha özünə gələ bilmədi. Yarım ildən çox slavyanların əlində qalan şəhər dağılmışdı, pul kəsilməsi dayandırıldı, məşhur Bərdə bazarı öz əhəmiyyətini itirdi, bundan sonra şəhərin bərpasına fikir verilmədi. **944-cü il faciə-sindən** sonra Azərbaycanın şimal torpaqlarında müstəqil dövlət yaradan Şəddadilərin Gəncəni paytaxt seçməsi Bərdənin süqutunu daha da sürətləndirdi. Azərbaycan hakimləri ümumi düşməyə qarşı birləşmək əvəzinə öz aralarındakı ixtilafları həll etmək üçün rus dəstələrini köməyə çağırırdılar. **987-ci ildə** Dərbənd hakimi əmir Maymun ibn Əhməd yerli əyanlara qarşı 18 gəmi ilə Dərbəndə hücum hazırlayan slavyanlardan kömək istədi. **1030-cu ildə** 38 gəmidə yenidən Xəzər sahillərinə hücum edən slavyan drujinaları **Bakı yaxınlığında və Kürlə Arazın qovuşduğu yerdə** Şirvanşah-

ların qoşunlarını məğlub etdilər. Şəddadi hökmdarı Fəzl ibn Məhəmmədin oğlu Musa Beyləqanda qiyam qaldırmış qardaşı Əsküyəni məğlub etmək üçün slavyanları köməyə çağırdı. Qardaşına qalib gəlib, Beyləqan əhalisinə divan tutduqdan sonra o, slavyanlara çoxlu hədiyyə verdi. **1031-1033-cü illərdə** alanlar, səriylər (Dağıstanda Sərir adlanan bölgədə yaşayan xalq) və ruslar Şirvanşahların paytaxtı Yezidiyyə (Şamaxı) şəhərini ələ keçirib, 10 gün ərzində qarət etdilər. 10000 nəfərə qədər adam qılıncdan keçirildi. Lakin xalq düşmənləri Azərbaycandan qovdu. Geri qayıdan yadelliləri Dərbənd hakimi əmir Mansur ibn Maymun məğlubiyətə uğratdı. Əmirdən qisas almaq üçün **1033-cü ildə** hücum edən alanlar və slavyanlar yenidən məğlubiyətə uğradılar.

II. SƏLCUQ TÜRKLƏRİNİN AZƏRBAYCANDA HÖKMRANLIĞI

XI əsrin ortalarında Mərkəzi Asiyadan Aralıq dənizi sahillərinə və Dərbənd keçidindən İran körfəzinə qədər əraziləri əhatə edən Böyük Səlcuq imperatorluğu yarandı. Öguz türkləri olan Səlcuq türklərinin adı məşhur türk sərkərdəsi Səlcüqün (qınıq tayfası) adından əmələ gəlmişdi. Səlcuq türkləri qoşunları İran və Azərbaycan torpaqlarından keçərək, Bizans qoşunlarına qalib gəldilər. Van gölü hövzəsi, Naxçıvan və onun ətrafındakı Azərbaycan torpaqları nəzarət altına alındı. Əvvəlcə, Xorasanda məskən saldılar. **1038-ci ildə** paytaxtı Nişapur şəhəri olan ilk **Səlcuq dövləti** meydana gəldi. Səlcuqun nəvəsi **Sultan Toğrulun** hakimiyyəti illərində (**1040-1063**) Səlcuq türkləri daha da qüvvətləndi. **1040-cı il mayın 24-də** Dəndəkan vuruşmasında Qəznəvilər dövlətinin hərbi qüvvələri darmadağın edildi (1, s. 388). **1043-cü ildə** dövlətin paytaxtı Nişapurdan Rey şəhərinə köçürüldü. Səlcuq qoşunları 3 istiqamətdə-Həmədan, İsfahan, Gilan istiqamətlərində Azərbaycana doğru yürüşə başladılar. Həmədan və İsfahan da daxil olmaqla bütün Qərbi İrani ələ keçirən Səlcuq qoşunu Dəclə çayının sahillərinə çıxdı. Gilan istiqamətində hərəkət edən hissələr Xəzərin cənubundakı torpaqları tutdular və Arazi keçib Arrana daxil oldular. Şəddadilərin hərbi qüvvələri ilə birləşərək, Bizans, erməni və gürcü feodallarının birləşmiş qüvvələrinə ağır zərbələr vurdular. Azərbaycanın cənub əyalətləri Səlcuq sərkərdəsi Həsənin nəzarəti altına keçdi. Səlcuq - Azərbaycan türk qoşunları **1048-ci il sentyabrın 18-də** Bizans, erməni və gürcü feodallarının birləşmiş qüvvələrini darmadağın etdilər. Bizans səlcuqlarla sülh bağlamağa məcbur oldu. Sultan Toğrulun hakimiyyətinin ilk illərində bütün **Xorasan və Xarəzm (1038-1044), Qərbi İran (1042-1051)** Səlcuq türklərinin hakimiyyətinə keçdi. **1055-ci ildə Bağdad** da daxil olmaqla İraq Səlcuqlara tabe edildi. Abbasilər də onlardan asılı vəziyyətə düşdü. Azərbaycan türkləri, o cümlədən oğuz türkləri Səlcuq türklərinin

soydaşları idi. **1054-cü ildə** Sultan Toğrulun hərbi qüvvələri Təbrizə yaxınlaşdı (4, s. 285), Rəvvadi hökmdarı **Vəhsudan** Səlcuq sultanına tabe olduğunu bildirdi. Şəddadi hökmdarı **Əbüləsvar Şarur** da səlcuqlara tabe oldu. Səlcuq sultanı ilə Şəddadi hökmdarı arasında bir saziş bağlandı: onlar Bizans imperatoruna və erməni-gürcü feodallarına qarşı əlbir hərəkət etsinlər. **1066-cı ildə** müqavimətə baxmayaraq, Şirvanşah I Fəribürz səlcuqlara tabe oldu (1, s. 391). Bununla da Azərbaycan bütünlüklə Böyük Səlcuq imperatorluğuna qatılmış oldu. Sasanilər və Ərəb xilafətinin hökmranlıq etdiyi təqribən 600 illik bir tarixi dövrdə bütün türk, habelə qeyri-türk tayfalarının vahid xalq halında qaynayıb-qarışması prosesi gedirdi. Sasanilər və Ərəb xilafətinə qarşı birgə mübarizə bu prosesə müsbət təsir göstərmişdi. Nəticədə Azərbaycanda **islam-türk etnik-siyasi amili** daha da qüvvətlənmişdi. Azərbaycan isə İslam dünyasında həlledici hərbi-siyasi amilə çevrilən türkcülüyn başlıca istinadgahı olmuşdu. Səlcuq axınları ərəfəsində vahid Azərbaycan türk xalqının yaranması prosesi, demək olar ki, başa çatmaqda idi. Eyni kökdən və dildən olan, İslamı qəbul etmiş Oğuz-Səlcuq türkləri ilə qədim Azərbaycan türkləri tez bir zamanda qaynayıb-qarışdılar. Azərbaycan türk xalqının təşəkkülü prosesi başa çatdı. Böyük Səlcuq imperatorluğunun yaranması ilə torpaq mülkiyyəti və vergi sistemində də ciddi dəyişikliklər baş verdi. Hərbi-siyasi dayaq yaratmaq məqsədi ilə imperatorluq ərazisinə daxil olan bütün torpaqlar hərbi xidmət əvəzində **iqta** şəklində Səlcuq əmirləri arasında bölüşdürülürdü. Təkcə Sultan Məlik şah 46 min Səlcuq süvarisinə iqta paylamışdı. İqtadarlar əvvəllər onlara verilmiş torpaqlardan **vergi (renta)** almaqla kifayətlənir, daxili idarəçiliyə və kəndlilərin həyatı ilə əlaqədar məsələlərə qarışmırdılar, zaman keçdikcə iqta irsən keçməyə başlayır, mülk torpaqlarından fərqlənmirdi. İqta sahibləri müstəqil hakimlərə, mərkəzi hakimiyyətdən asılı olmayan dövlətlərə çevrildi. **Uc torpaqları**-sərhədləri qoruyan Səlcuq sərkərdələrinə paylanmış torpaqlardır. Əhalidən əlavə olaraq, Səlcuq döyüşçüləri üçün silah və şərab tədarük edilməyə, onların atlarını nallamaq üçün silah bahası, şərab bahası,

nal bahası kimi vergilər, şəhər sənətkarlarından isə onların hazırladıqları sənət məhsullarından pay alınmağa başlandı. **XI-XIII əsrlərdə** əhali **xərac**, **üsr (üşür)**, **cizyə** və bir çox başqa vergi və mükəlləfiyyətlər ödəyirdi. Səlcuq dövləti **XI əsrin sonlarında** işğallar ara verdikdə tənəzzülə başladı. İqtadarlar daha mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəmirdilər. Əsarət altına alınmış ölkələrin, xalqların azadlıq mübarizəsi genişlənməkdə idi. Bundan başqa **I Səlib yürüşü dövründə (1096-1099)** səlibçilərə qarşı mübarizə, Aralıq dənizinin Kiçik Asiya, Suriya və Fələstin sahillərində çox mühüm ərazilərin itirilməsi də Böyük Səlcuq imperatorluğunun tənəzzülünə müəyyən təsir göstərdi. Sonuncu Səlcuq hökmdarı **Sultan Səncərin (1118-1157)** hakimiyyəti illərində imperatorluq faktiki olaraq, ayrı-ayrı müstəqil dövlətlərə parçalanmışdı. Bu dövlətləri Səlcuq sultanlarının vəliəhdlərinin tərbiyəçiləri-**atabəylər** idarə edirdilər.

III. ŞİRVANŞAHLAR VƏ ATABƏYLƏR DÖVLƏTLƏRİ

Şirvanşahlar dövləti. Böyük Səlcuq hökmdarı I Məlik şahın hakimiyyətinin sonuna yaxın Şirvanşahlar yenidən qüvvətlənməyə başlamışdı. Bu zaman Fəribürz, sonra oğulları II Mənuçöhr və I Afridun ölkəni müstəqil idarə edirdilər. Səlcuq türklərinə qarşı mübarizədə gürcü çarları Şirvanşahlarla yaxınlaşmağa çalışırdılar. Geniş xarici siyasət planları olan gürcü çarı IV David Bizans imperatoru Aleksey Komnin və qıpçaq türklərinin hökmdarı Atrak ilə ittifaqa girmişdi. O, Qafqazın şimalından Gürcüstanı 45.000 nəfərdən çox qıpçaq türk döyüşçüsü köçürmüşdü. Gürcü və erməni feodalları, Bizans imperiyasının vasitəçiliyi ilə, Səlcuq türklərinə qarşı Qərbi Avropa səlibləri ilə əlaqə yaratmışdılar. Bu tədbirlərlə onlar türk-müsəlman amili Qafqazdan sıxışdırıb çıxarmağa, Azərbaycan torpaqlarını öz aralarında bölüşdürməyə çalışırdılar. **1117-ci ildə Demetre** Şirvana hücum etdi. **1120-ci ildə** isə **IV David** qüvvətli ordu ilə Şirvana basqın etdi. Şirvanşahlar ordusu məğlubiyyətə uğradı (1, s. 332). IV David Qəbələni talan etdi. **1121-ci ildə Didqori döyüşündə** gürcülər, qıpçaq türkləri, osetinlər və Qərbi Avropa səlibçilərinin birləşmiş qüvvələri Səlcuq qoşunlarına qalib gəldilər. **1122-ci ildə** Tiflis müsəlman əmirliyi ləğv edildi. Şirvanşah **III Mənuçöhrün (1120-1160)** zamanında Şirvan-Gürcüstan münasibətlərinin yaxşılaşmasında Böyük Səlcuq imperatorluğunun zəifləməsi ilə yanaşı, III Mənuçöhrün arvadı Tamar və onun gürcü əhatəsi də mühüm rol oynamışdı. Gürcü çarı ilə ittifaqa bel bağlayan III Mənuçöhr Səlcuq türklərindən üz döndərdi. Nəticədə Şirvanşahlar Böyük Səlcuq imperatorluğu ilə ittifaqdan çıxdılar və 40.000 dinar məbləğində illik bac verməkdən imtina etdilər. **1123-cü ildə** Səlcuq hökmdarı Sultan Mahmud Şirvana hücum etdi. Lakin birləşmiş qüvvələrə qalib gələ bilməyən Sultan Mahmud çox keçmədən Şirvanı tərk etdi. IV David Şirvan torpaqlarını Gürcüstanı qatmaq qərarına gəldi və **1123-1124-cü illərdə** dəfələrlə

Azərbaycana yürüş etdi. Gürcüstan və Buğurd qalalarını, Şamaxını ələ keçirdi, şəhər və qalalarda gürcü qarnizonları qoyub geri döndü. Lakin 5 ay sonra IV Davidin ölümündən sonra (1125) onlar Şirvanı tərk etməyə məcbur oldular. Hakimiyyət yenidən III Mənuçöhrə keçdi. **XII əsrin 30-60-cı illərində** Azərbaycan Şirvanşahlar dövləti Cənubi Qafqazda ən qüdrətli siyasi amilə çevrilmişdi. **1160-cı ildə** III Mənuçöhrün ölümündən sonra onun oğulları arasında taxt-tac mübarizəsi başlandı. Sarayda yaranmış qarışıqlıqdan istifadə edən Tamar kiçik oğlu və bir qrup əyanla birlikdə qıpçaq türklərinə arxalanaraq, Şirvanı Gürcüstanla birləşdirməyə cəhd göstərdi. Lakin Eldənizlər dövlətinin hakimi Atabəy Şəmsəddin Eldənizin qüvvələrinin köməyi ilə III Mənuçöhrün böyük oğlu **I Axsitan (1160-1196)** hakimiyyəti ələ keçirdi. O, Səlcuq türkləri ilə dostluq münasibətlərini bərpa etdi. I Axsitan ömrünün sonunadək ona arxalandı. Gürcüstan çarlığı ilə dostluq münasibətləri davam edirdi. **1173-cü ildə** Şirvanşahın hərbi qüvvələri mərkəzi hakimiyyətə qarşı qiyamı yatırtmaqda çar III Georgiyə kömək etdi. I Axsitanın hakimiyyəti dövründə Dərbənd hakimliyi Şirvanşahlardan asılı vəziyyətə salındı. I Axsitan ölkənin ərazisində çoxlu müdafiə qurğuları-qalalar, qüllələr, sədlər inşa və bərpa edildi. **1175-ci ildə** Şirvanşahlar dövləti yenidən xarici təcavüzə məruz qaldı. 73 gəmidən ibarət slavyan donanması Azərbaycana hücum etdi, Lənbərana qədər hərəkət etdilər. Şimaldan qıpçaq türkləri Dərbəndi və Şabranı ələ keçirdilər. Şirvanşahın hərbi qüvvələri hər iki hücumu dəf etdi. Buna III Georginin gürcü qoşunları kömək etdi. Bizans şahzadəsi Andronik Komnin də gürcü qoşunlarının ordugahında idi. **1192-ci ildə** baş vermiş güclü **zəlzələ nəticəsində Şamaxı dağıldı**. Şəhər əhalisinin xeyli hissəsi (I Axsitanın ailəsi də) tələf oldu. Paytaxt Bakıya köçürüldü (4, s. 297).

Azərbaycan Atabəylər (Eldənizlər) dövləti. Azərbaycan atabəylərinin idarə etdiyi Eldəgizlər dövləti Azərbaycan tarixində İldənizlər və ya Eldəgizlər dövləti kimi də tanınır. Bu dövlət əvvəllər İraq Səlcuq sultanlığının tərkibinə daxil idi. Böyük Səlcuq imperatorluğunun parçalanması dövründə meydana gələn **İraq Səlcuq**

sultanlığı (1118-1194) İraqı, İrani və Kür çayından cənubdakı Azərbaycan torpaqları da daxil olmaqla Cənubi Qafqazın bir hissəsini əhatə edirdi. Eldənizlər sülaləsinin banisi Atabəy Şəmsəddin Eldənizin adı ilə bağlıdır. Sultan **II Toğrul (1132-1134)** ona “əmir” titulu verdi və onu öz oğlu Arslan şahın atabəyi təyin etdi. **1136-cı ildə** o, Arran hakimi təyin olundu və Bərdəyə göndərildi. Bununla müstəqil **Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin** və bu dövləti idarə edən **Eldənizlər sülaləsinin** əsası qoyuldu. Şəmsəddin Eldəniz bir çox xırda feodal mülklərini aradan qaldıraraq bütün Azərbaycanı öz hakimiyyəti altında birləşdirdi. O, sultan sarayından iqtə aldığı Arranla yanaşı, Azərbaycanın bəzi cənub bölgələrini, habelə Naxçıvanı müstəqil idarə etməyə və öz adından pul kəsdirməyə başladı. Paytaxt əvvəllər Naxçıvan şəhəri idi. Sarayda böyük nüfuza malik idi və dövlətin idarə olunmasında yaxından iştirak edirdi. **1160-cı ildə** “Böyük Atabəy” titulu aldı və oğulluğu **Arslan şahın (1161-1176)** sultan elan edilməsinə nail oldu. Bundan sonra Şəmsəddin Eldəniz bütün İraq Səlcuq sultanlığını özü idarə etməyə başladı. Böyük oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan sultanın hacibi oldu, kiçik oğlu Qızıl Arslan isə ordunun ali baş komandanı təyin edildi. Beləliklə, İraq Səlcuq sultanlığı Azərbaycan sultanlığına çevrildi. Kürdən cənubdakı bütün Azərbaycan torpaqları Eldənizlər dövlətinin tərkibində yenidən birləşdirildi. Şirvanşahlar dövləti də Eldənizlərdən asılı hala salındı. Azərbaycan Atabəyləri Azərbaycan üçün daim təhlükə yaradan gürcü torpaqlarını Eldənizlər dövlətinin tərkibinə daxil etmişdilər. **1161-ci ildə** gürcü qoşunları o zaman Eldənizlər dövlətinin tabeçiliyində olan Dəbil şəhərinə hücum edib 10 minə qədər adamı qılıncdan keçirmiş, qadınları və uşaqları çılpaq halda Gürcüstana aparmışdılar. Gürcü qadınlarının etirazından sonra onların paltarları özlərinə qaytarılmışdı. Şəmsəddin Eldəniz gürcü qoşunları üzərində bir sıra qələbə qazanmışdı. Gürcü çarları bir daha Azərbaycan sərhədini pozmağa cəsarət etmirdilər. Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyətinin sonuna yaxın Eldənizlər dövləti Dərbənd keçidindən İran körfəzinə qədər çox geniş əraziləri-Azərbaycanı, o cümlədən Arran və Şirvan, əl-Cibal ölkəsi, İraq,

Həmədən, Gilan, Mazandaran, İsfahan və Reyi əhatə edirdi. Hilat, Fars, Xuzistan, Mosul, Kirman və Təbəristan Şəmsəddin Eldənizdən asılı idilər. Mərkəzi hakimiyyətdən iqta almış əmirlərin hərbi qüvvələrindən başqa, hökmdarın özünün 50 min nəfərlik nizami süvari qoşunu vardı. Səlcuq Sultanı **III Toğrulun (1176-1194)** atabəyi olan **Məhəmməd Cahan Pəhləvan** (Şəmsəddinin oğlu) hakimiyyətə gəldikdən sonra **(1175-1186)** paytaxtı Naxçıvandan **Həmədana** köçürdü **(1175)**, Təbrizi Ağsunqurilərin əlindən aldı, müstəqilliyə can atan iri Səlcuq əmirlərinin müqavimətini qırdı və mərkəzi hakimiyyəti daha da qüvvətləndirdi. Azərbaycanı onun kiçik qardaşı Qızıl Arslan idarə edirdi. O, həm də qardaşı oğulları Əbu Bəkrin və Özbəyin atabəyi idi. İqamətgahı Təbrizdə idi. Məhəmməd Cahan Pəhləvan dövlət vəzifələrinə öz yaxın adamlarını təyin etdi, mərkəzi hakimiyyəti xeyli qüvvətləndirdi, 50 min nəfərlik nizami süvari ordusu var idi. Gürcü feodallarını dəfələrlə məğlub etdi. Hətta Abbasi xəlifələri belə Eldənizlər dövlətinin daxili işlərinə qarışa bilmirdilər. Ömrünün sonuna yaxın imperatorluğu oğulları arasında bölüşdürmüşdü. Hakimiyyətə keçən qardaşı **Qızıl Arslan (1186-1191)** uzun müddət taxt-tacı ələ keçirməyə cəhd edən saray müxalifətinə və iri feodallara qarşı mübarizə apardı. Formal olaraq sultan titulu daşıyan **III Toğrul**, narazı Səlcuq əmirləri, Məhəmməd Cahan Pəhləvanın arvadı İncə Xatın, oğlu Qutluq İncə və b. Qızıl Arslana qarşı birləşdilər. **III Toğrulla Qızıl Arslan** arasında dəfələrlə qanlı vuruşmalar olub. O, bu münasibətləri sahmana salmaq üçün İncə Xatınla evləndi, qardaşı oğulları Qutluq İncəclə və Əmir Əmiran Ömərlə barışdı. **1191-ci ildə Həmədən** vuruşmasında qələbə qazandı, **III Toğrulu oğlu Məlikşahla** əsir aldı. **1191-ci ildə Qızıl Arslan** xəlifə ən-Nasirin razılığı ilə özünü sultan elan etdi. Beləliklə, Azərbaycan atabəyləri formal hakimiyyəti, yəni sultan titulu da ələ keçirdilər. Mərkəzi hakimiyyətin qüvvətlənməsindən narazı qalan iri feodallar və İncə Xatın onu sui-qəsdlə öldürdülər. Azərbaycanda hakimiyyəti **Əbu Bəkr (1191-1210)** ələ keçirdi. Məhəmməd Cahan Pəhləvanın digər oğulları Qutluq İncə və Əmir Əmiran Ömərini idarə etdikləri İsfahan, Rey

vilayətləri və İraqın bir hissəsi Eldənizlər dövlətindən ayrıldı. Bunlar dövlətin tənəzzülünü sürətləndirdi. Vəziyyətdən istifadə edən Xarəzmşahlar, Əyyubilər, Abbasilər, Şirvanşahlar, gürcü çarları fəallaşdılar. **1192-ci ildə** Sultan III Toğrul həbsdən qaçdı, Rey, İsfahan və Həmədanı ələ keçirdi. III Toğrul tərəfindən məğlub edilən Qutluq İncanc kömək üçün **Xarəzmşah Təkəşə (1172-1200)** sığındı. Təkəş Xorasan, Rey və Həmədanı ələ keçirdi. III Toğrul Təkəş və Qutluq İncancın birləşmiş qüvvələrinə qarşı vuruşmada (**1194**) öldürüldü. Təkəş Qutluq İncancı aradan götürdü (**1196**). Eldəniz Əbu Bəkr Xarəzmşahların hərbi qüvvələri üzərində bir sıra qələbə çalsa da, feodal hərəc-mərcliyinin qarşısını almaq mümkün olmadı. Şirvanşah I Axsitan Əmir Əmiran Ömərə onun qardaşı Əbu Bəkrə qarşı hərbi qüvvə ilə yardım göstərdi. Gürcü çariçası Tamar və Şirvanşahların birləşmiş qoşunları **Şəmkir və Beyləqan vuruşmalarında (1194)** Əbu Bəkri ağır məğlubiyyətə uğratdılar. Əmir Əmiran Ömər və gürcülərin hərbi qüvvələri Gəncəyə hücum etdilər. Gəncə əhalisi vətənə xəyanət edən Eldəniz şahzadəsinə şəhərə kafirlərlə gəldiyinə görə təslim olmayacaqlarını bildirdilər. Əmir Əmiran Ömər Gəncəni hiylə ilə ələ keçirdi. Gürcü qoşunları Gəncəni tərk etdikdən sonra gəncəlilər Əmir Əmiran Öməri öldürdülər. Şəhər yenidən Əbu Bəkrin hakimiyyəti altına keçdi. Bundan xəbər tutan gürcü qoşunları Azərbaycan sərhədlərini keçdilər. Əbu Bəkr dövlətin müdafiəsini başlı-başına buraxaraq, Naxçıvana, oradan da Təbrizə getdi. Gürcü qoşunları Gəncəni mühasirəyə aldılar. I Axsitan Gəncə yaxınlığına Tamarın görüşünə gəldi. 25 günlük mühasirədən sonra Gəncəni ala bilməyən gürcü qoşunları **Dəbili** qarət etdilər (**1203**), Qərbi Azərbaycan torpaqlarının tutulması təhlükəsi yarandı. Xalq və Şirvanşahlar dövləti Azərbaycanın qərb sərhədlərinin müdafiəsinə qalxdı. Gürcü qoşunları **1210-1211-ci illərdə** Azərbaycan torpaqlarına dağıdıcı basqınlar etdilər. Onlar Naxçıvanı mühasirəyə aldılar, lakin ələ keçirə bilmədilər. Sonra Mərəndi talan etdilər, Təbrizi mühasirəyə aldılar. Şəhər hakimi Zahidə Xatın (Məhəmməd Cahən Pəhləvanın arvadı) çoxlu pul, daş-qaş və sənətkarlıq məhsulları verib şəhəri

dağıntıdan qurtardı. Təbrizlilərin, eləcə də Miyanənin bütün mal-qarası aparıldı, ətraf yerlər qarət edildi. Gürcü qoşunları geri çəkildikən miyanəçilər üsyan qaldırıb gürcü qarnizonunu qırdılar. Yenidən şəhərə hücum edən gürcü cəza dəstələri şəhər hakimini ailəsi ilə birlikdə qılıncdan keçirdilər, dərilərini soyub minarənin başından asdılar, sonra isə şəhəri qarət edib yandırdılar. Zəncan, Qəzvin və Abxar əhalisinə də eyni cür divan tutdular. Üçan şəhərinin, Ərdəbilin bütün varidatlarını karvanlarla apardılar. 12 min ərdəbilli qılıncdan keçirildi. **Özbəyin (1210-1225)** hakimiyyəti illərində Eldənizlər dövlətinin süqutu daha da sürətləndi. Beləliklə, monqolların hücumu ərəfəsində Azərbaycan dövlətlərindən heç biri - nə Eldənizlər, nə də Şirvanşahlar ölkəni xarici təhlükədən qorumağa qadir deyildilər. Monqollara qədərki Azərbaycanın **iqtisadi** vəziyyəti məhsuldar qüvvələrin artması, ticarətin və mal-pul münasibətlərinin genişlənməsi ilə səciyyələnir. XI-XII əsrlərin vergi sistemi əvvəlki dövrlərin qayda-qanunlarının çoxunu mühafizə etmişdi. XII-XIII əsrlərdə Azərbaycanda 70-dək iri, orta və kiçik şəhərlər vardı. Bu dövrün iri ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri Gəncə, Təbriz, Naxçıvan, Marağa, Ərdəbil, Dərbənd, Bakı, Şamaxı və Beyləqan idi. Gəncə və Təbrizin 100 mindən çox, Naxçıvanın isə təqribən 80-100 min əhalisi vardı. XI əsrdə Gəncə Arranın ən böyük şəhərlərindən birinə çevrilərək, ticarət-sənətkarlıq mərkəzi kimi öz əvvəlki əhəmiyyətini xeyli itirmiş Bərdəni arxada qoydu. XII əsrin I yarısında **Gəncənin** tərəqqi və inkişafı burada baş verən dağıdıcı **zəlzələlər (1122, 1139)** və gürcülərin “daha dağıdıcı” basqın və qarətləri ilə ləngidildi. Lakin gəncəlilərin səyi və köməyə gəlmiş sultan canişini Qara Sunqurun öz qoşunu ilə etdiyi yardım nəticəsində XII əsrin sonu XIII əsrin əvvəlləri Gəncə yenidən öz əvvəlki görkəmini qaytara bildi. **Təbrizdə** də **1042-ci ildə** baş vermiş zəlzələdə 40-50 min sakinini və gözəl binalarını itirsə də yenidən bərpa edildi. Azərbaycanın kiçik feodal şəhərləri yarı-maqrar xarakter daşıyırdı. Çoxunun iqtisadiyyatında bağçılıq və maldarlıq mühüm yer tuturdu. Bu şəhərlərin sosial tərkibində kəndlilər üsütünlük təşkil edir, ticarət-sənətkarlıqla məşğul olanlar

isə 2-ci yer tuturdular. XII əsrdə şəhərlər adətən qalın divarlar və müdafiə qurğuları-xəndəklərlə əhatə olunmuşdular. Dərbəndin, Təbrizin, Gəncənin, Bakının və b. yerlərin daşdan və kərpicdən tikilmiş qala divarları çox düşmənin qarşısını almışdır. Bakının bir liman kimi əhəmiyyəti böyük idi. XI-XII əsrlərdə karvan ticarət yollarının bir-biri ilə və xarici ölkələrlə birləşdiyi Azərbaycan şəhərləri daxili və xarici bazarlara neft, pambıq, ipək, duz, meyvə, balıq, boyaq, ədviyyat və s. göndərir, Şərq və Qərblə ticarət əlaqələri saxlayırdı.

IV. IX-XII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA SOSIAL-İQTİSADI VƏZİYYƏT VƏ MƏDƏNİYYƏT

Azərbaycanda müstəqil dövlətlərin meydana gəlməsi iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə səbəb oldu. Mənbələr Azərbaycanda dənli bitkilərin bütün növlərinin (buğda, arpa, çəltik, darı və s.), müxtəlif texniki bitkilərin (pambıq, boyaqotu, kətan və s.), həmçinin cürbəcür bostan bitkilərinin becərilməsi barədə olduqca maraqlı məlumatlar verirlər. Şirvanda və Dərbənd ətrafında zəfəran, həmçinin kətan becərilirdi. Lənkəran və Şəki bölgələrində müxtəlif çəltik növləri əkilirdi. Aran, xüsusilə, Bərdə vilayəti qırmızı boyaq almaq üçün istifadə olunan qırmızıböcəyi ilə zəngin idi. Kür çayının hər 2 sahili başdan-başa taxıl zəmiləri və pambıq tarlalarından ibarət idi. Əhalinin təsərrüfat həyatında bostan və tərəvəz bitkiləri əkini də mühüm yer tuturdu. Bağçılıq da inkişaf etmişdi. O zaman Təbriz bağlarını salmaq üçün 900-dən çox kəhriz qazılmışdı. Lakin bu kifayət etmirdi. İbn Havqəlin yazdığına görə, Dərbəndlə Səməndər arasındakı üzümlüklərdə 40000-ə qədər tənək vardı. IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda ipəkçilik yüksək inkişaf etmişdi. Kənd təsərrüfatının ən yüksək inkişaf etmiş sahəsi maldarlıq idi. Heyvandarlığın əsas forması yaylaq-qışlaq maldarlığı idi. Xəzər balıqla zəngin idi. Kür və Araz çayları boyunca yaşayan əhali balıqçılıqla da məşğul olurdu. Arıçılıq, bal və mum ixracı da Azərbaycanın iqtisadi həyatında mühüm rol oynayırdı. Cəmiyyətin əsas istehsalçısı kəndlilər idi. 2 qismə-**uluclara** və **azad kəndlilərə** bölünürdülər. Uluclar asılı kəndlilər idilər. Ərəb işğalları dövründə yaranmışlar. Öz torpaqlarını itirmək təhlükəsi qarşısında qalan kəndlilərin mühüm bir hissəsi ayrı-ayrı ərəb feodallarının himayəsinə sığınmağa məcbur olurdu. Nəticədə, həmin kəndlilərin torpaqları ərəb feodallarının əlinə keçir və **ilcə** (yaxud **hami**) torpaqlar adlanırdı. Uluclar, əsasən, əkinçiliyin yüksək inkişaf etmiş düzən rayonlarda yaşayırdılar. Dövlətə vergi verirdilər. Azad kəndlilər isə dağ rayonlarında yaşayırdılar. Azərbaycan kəndliləri oturaq həyat sürürdü. Torpaq üzərin-

də xüsusi mülkiyyət mövcud idi. Süni suvarmaya əsaslanan əkinçiliyin inkişaf etdiyi yerlərdə su üzərində də xüsusi mülkiyyət hökm sürürdü. Feodal torpaq mülkiyyətinin bir neçə növü var idi. **Mülk** (və ya **əmlak**) torpaqlar-irsi idi, mülk sahibləri (**malik, məlik, və ya mülkədar**) torpağı sata və bağışlaya bilərdilər. **Camaat (icma)** torpaqları-otlaqlar, örüslər, meşələr, bataqlıqlar və s., bəzən əkin yerləri olurdu. Camaat torpaqları dövlətin mülkiyyətində idi, dövlətə torpaq vergisi-**xərac** verirdi. **Xassə**-ayrı-ayrı hökmdarların (xəlifələr, sultanlar və b.) və sülalələrin mülkiyyətində geniş torpaq sahələri vardı. Dövlətə məxsus olan, yəni gəliri birbaşa xəzinəyə gələn torpaqlara **divani**, və ya **divan torpaqları** deyilirdi. Şərti torpaq mülkləri-**iqta** sistemi də inkişaf etməkdə idi. İqta dövlətə xidmət müqabilində verilirdi. İqta sahibləri-**iqtadarlar** bilavasitə təsərrüfatla və ya təsərrüfatçılıqla məşğul olmur, bir qayda olaraq, öz iqtalarını icarəyə verirdilər. Zaman keçdikcə onlar iqtadarların xüsusi mülkiyyətinə çevrilirdi. Bu dövrdə **vəqf** torpaqları da yayılmışdı. Bu torpaqlar ayrı-ayrı ruhanilərə, dini və xeyriyyə müəssisələrinə, məscidlərə, mədrəsələrə və s. verilirdi. Kəndlilər vergini vəqf sahibinə və ya dini müəssisəyə verirdilər. Torpaqdan istifadə müqabilində kəndlidən vergi **üşr** və ya **üşur (1/10)**, sonralar isə **xərac** adlanırdı. Xərac toplayan vergi məmurları **mütəqəbbil** və ya **amil**, maliyyə müfəttişləri isə **mütəsərrif** adlanırdı. X-XI əsrlərdə xəracın müəyyən bir hissəsini pulla ödəyirdilər. O zaman ərəblər Azərbaycandan 4-4,5 milyon dirhəm, Sacilərin hakimiyyəti dövründə 2 milyon, Salari hökmdarı İbrahimin dövründə də bu qədər xərac alırdılar. Xəracdan başqa, müsəlman əhalisi öz əmlakına görə nəzir verirdi ki, buna da **zəkat** və **sədəqə** deyilirdi. Müsəlman olmayan əhalidən **can vergisi-cizyə** alınırdı. Ərəb işğalı dövründə mərkəzi hakimiyyət tərəfindən müəyyən olunmuş illik xəracı ödədikdən sonra bu feodallar öz torpaqlarında təkbaşına hakimlik edirdilər.

IX-X əsrlərdə Azərbaycan dünyanın çoxlu şəhərləri olan ölkələrdən birinə çevrildi. Siyasi müstəqillik iqtisadi tərəqqiyə, o

cümlədən sənətkarlıq və ticarətin inkişafına, şəhərlərin meydana gəlməsinə müsbət təsir göstərirdi.

Azərbaycanda mədəni həyatın yüksəlməsi ilə səciyyələnən **XII əsr Azərbaycan intibah dövrü** hesab edilir. Bu dövrdə paytaxt şəhərlər olan Təbrizdə, Şamaxıda, Naxçıvanda, Gəncədə və b. elmi mərkəzlər yaradılmışdı. Şirvanşahların və Eldənizlərin saraylarında dövrün ən yaxşı alimləri toplanmışdı. Onların riyaziyyat, təbiət-şünaslıq, tibb, kimya, fəlsəfə, məntiq, hüquq, astronomiya, ərəb və fars ədəbiyyatı və b. sahələrdə böyük müvəfəqiyyət və uğurları olmuş, bir çoxları müsəlman mədəniyyəti və elminin xadimləri kimi tanınmışdılar. Bunlardan görkəmli alim Fəridəddin Şirvani 30 il astronomiya ilə məşğul olmuş və bir neçə ulduz cədvəli tərtib etmişdir. XI-XII əsrlərdə təbabət sahəsində yüksək biliyə malik olan həkimlərdən Kafiəddin Ömər ibn Osman, Mahmud xoca, Rəşidəddin, atabəy Özbəyin şəxsi həkimi olan Cəlaləddin Təbib, Mühzəbəddin Təbrizi, Əkmələddin Naxçıvani və b. göstərmək olar. Bunlar öz əsərlərində bir çox xəstəliklərin müalicə yolları nəzərdən keçirir, əczaçılıq və müxtəlif xəstəliklərin müalicə prinsipləri haqqındakı bütün məlumatları ümumiləşdirmişlər.

Nəzərdən keçirilən dövrdə tarixi, filoloji, fəlsəfi məzmunlu xeyli əsər yaradılmışdır. Hərtərəfli biliyə malik olan Fəxrəddin Əbülfəzi İsmayıl ibn əl-Musanna ət-Təbrizinin qələmə aldığı “Tarixi-Azərbaycan” əsəri də dövrümüzdə yetişməyən əsərlərdəndir. “Şərqdə təşkil edilən ilk mükəmməl universitetlərdən birincisi” hesab edilən “Nizamiyyə” mədrəsəsində dərs deyən bir çox alimlər içərisində İsmayıl ibn əl-Musanna ət-Təbrizidən başqa, Xətib Təbrizi, gəncəli Əbu Hafs Ömər ibn Osman ibn Şueyb əl-Cənzini, Tacəddin Əbu-İ-Fədail Məhəmməd ibn əl-Hüseyn ibn Abdullah əl-Urməvini, Əbul-Fadl Mahmud ibn Əhməd ibn Məhəmməd əl-Ərdəbilini, İbn Sinanın şagirdi Bəhmənyarı, görkəmli mütəfəkkir və sufi olan Şibəhəddin Suhrəvərdini və b. göstərmək olar.

XI-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan poetik məktəbi özünün Nizami Gəncəvi, Əbül Üla Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Məhsəti Gəncəvi və b. sənətkarları

ilə məşhur idi. Bu məktəbdə ədəbi sənətlə real həyat arasında bağlılığı, uzlaşmanı təmsil edən, Rudəkidən başlayaraq Firdovsi və b. şairlər, o cümlədən Qətran Təbrizi tərəfindən inkişaf etdirilən farsdilli şerin Xorasan-Türküstan səpkisindən-üslubundan fərqli olaraq yeni poetik “səbki təmtəraqi” adlı Azərbaycan üslubu yaradıldı. O dövrün görkəmli alimlərindən olan Əfzələddin Xaqaninin şerinin əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də fars dilinin hökmranlıq etdiyi şeir dilinə şairin doğma azərbaycan-türk sözlərini gətirməsidir. Bunlardan şairin “Məra dər parsi fohşi ke quyənd, be torki çərxeşan quyəd ke sənsən” (“farsca mənə söyüş desələr, çərxi fələk onlara türkcə deyər ki, sənsən”) misralı məşhur beytində işlədilmiş “sənsən” sözünü, eləcə də özünün şeir “Divan”-ında işlətdiyi su, Tanrı, vuşaq (uşaq), çuxa, qunduz, xatun, sürmə, qara qız, dağ, xan və s. bu kimi sözləri qeyd etmək olar.

XII əsrin ortalarına yaxın yaranan Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin hakimiyyəti dövründə Gəncə və Şirvan poetik məktəbləri artıq ən yüksək inkişaf mərhələsinə yetişmişdir. Atabəylər sarayında fəaliyyət göstərən şairlər Xaqani tərəfindən təməli qoyulan yeni üslublu farsdilli Azərbaycan şerini yüksək sənətkarlıq səviyyəsinə çatdırmağa çalışırdılar. Lakin Xaqani zirvəsini fəth etmək, Azərbaycan poeziyasını daha yüksək zirvələrə çatdırmaq sədəti Nizami Gəncəviyə nəsis oldu.

Bu dövrdə mənşəcə türk olan Səlcuq hökmdarlarının, Atabəylərin, Şirvanşahların üstünlük verdikləri fars dili özünün inkişafı və təkmilləşməsində məhz Azərbaycan poetik məktəbinin nümayəndələrinə, xüsusilə dahi Nizami Gəncəviyə borcludur. Onun “Xəmsəsi” dünya ədəbiyyatının ən dəyərli nümunəsidir. Şair bu əsəri ilə şeir sənətini saraylardan və məddahlıqdan uzaqlaşdırıb, bu gün başa düşdüyümüz mənada bədii ədəbiyyat yaratdı. O, insanı özünün qəhrəmanı edib, onun hiss və həyəcanlarını, duyğu və düşüncələrini, arzu və istəklərini tərənnüm edirdi. Şəxsiyyət, onun həyatı, mahiyyəti, təfəkkür tərzı və fəlsəfəsi Nizamini düşündürən, onun poemalarının əsas xəttini təşkil edən mövzular idi. Nizami əsərlərində sənətkarlıq, forma və məzmun vəhdətdə olub bir-birini

tamamlayırdı. Görkəmli söz ustaları Əmir Xosrov Dəhləvini, Hacı Kirmanini, İmadəddin Kirmanini, Əbdürrəhman Camini, Əlişir Nəvaini, Hatifini, Füzulini və b. Nizami məktəbinin davamçıları hesab etmək olar.

Bütün yuxarıda göstərilənlər, XI-XII əsrlərdə şimalı-cənublu Azərbaycan ərazisində elmin sürətli inkişafını, onun müxtəlif sahələrinə dair onlarla əsərlərin yazıldığını, bu əsərlərin əsasən dövrün elm dili olan ərəb dilində qələmə alındığını, Azərbaycan alimlərinin Yaxın və Orta Şərq müsəlman mədəniyyətinin inkişafında tutduqları əvəzedilməz və əhəmiyyətli mövqelərini açıqlayır. Elmin, mədəniyyətin bu inkişafı ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin və şəhər mədəniyyətinin ümumi yüksəlişi ilə bilavasitə bağlıdır.

XI-XII əsrlərdə Azərbaycanın ən böyük iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəzləri olan Şamaxı, Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Beyləqan, Təbriz, Marağa, Urmiya və b. şəhərlərdə müxtəlif səciyyəli abidələr inşa edildi. Orta əsr Azərbaycan **memarlığının** inkişafını müəyyənləşdirən 3 əsas üslub istiqamətini əks etdirən Şirvan-Abşeron, Naxçıvan-Marağa və Arran memarlıq məktəbləri də elə bu illərdə təşəkkül tapır. Bu ocaqların üslub istiqamətində lokal cəhətlər, o cümlədən regionun etnik və sosial quruluşu həlledici rol oynayırdı.

Əsas tikinti materialı yerli əhəndaşı olan Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbi üçün daha dayanaqlı, sadə və çox vaxt asimmetrik kompozisiyalar, sayə memarlıq dekoru səciyyəvi olmuşdur. Daşla kərpicin bircə yanaşı işlədilməsi ilə tikilən Arran memarlıq abidələri qamətli kompozisiyası, daha zərif ayrıntıları və incə görkəmi ilə Şirvan məktəbi nümunələrindən seçilirdi.

Ən yüksək inkişaf mərhələsi Azərbaycan Atabəyləri dövləti dövrünə düşən, əsasən, bişmiş kərpicdən tikilən Naxçıvan-Marağa məktəbi abidələrinə bir sıra xüsusiyyətlər-binanın əsas tikinti kütləsi və üzlük örtüyünə ayrılması, üzləmə bloklarının işlədilməsi, gövdənin karkas sxemi, hər yandan fasadlı olmaq, dekorda həndəsi ornamentin üstünlüyü, şirli kərpiclərin işlədilməsi, epigrafikanın rolunun artması və s. xasdır.

Bu dövrün abidələrindən Bakının-Qız qalası, Mərdəkan qalası, Şamaxının-Gülüstan qalası, Beyləqanın, Gəncənin, Təbrizin, Marağanın müdafiə divarları, Abşeronun (Bakı, Mərdəkan, Nardaran, Ramana və s.) qalaları, məscid, mədrəsə və xanəqahlar (İçəri şəhərdə Sınıqqala minarəsi, Pir Hüseyn xanəqahı və s.), məqbərələr (Əcəminin yaratdığı memarlıq abidələri-Mömünə xatun-1186, Yusif ibn Küseyr məqbərəsi-1162, Qoşaminarə-1187, Cümə məscidi və s.), körpülər (Xudafərin (1027), Cuqa və s.), Gəncə qala qapıları-1063, Şamaxının Sündü kəndində tikilmiş günbəzli məscid-920, Əlincə qalası, Lerikdə Oğlanqala, X əsrdə Ağoğlan çayı sahilində tikilmiş Amaras monastırı özlərinə məxsus üslubları ilə fərqlənirdi. XII əsrdə Naxçıvan memarlıq üslubunda Marağada Göy günbəz, Urmiyada Üç günbəz məscidləri, Culfada sərdabələr ucaldılmışdı. XI-XII əsrlərdə tətbiqi incəsənətin bir sıra sahələrinin (saxsı qablara bəzək vurulması, parçaların rənglənməsi və naxışlanması, ağac, şüşə və s. emalı, metala naxış basılması, xalçaçılıq və s.- də) inkişaf səviyyəsi xeyli yüksəlmişdi.

Ümumiyyətlə, XI-XIII əsrlərin əvvəlləri dövrünü Azərbaycan memarlığı tarixində dönüş mərhələsi saymaq olar. Bu dövrün geniş tikinti işləri Azərbaycan memarlığını yeni bina tipləri (qülləvari türbə, mədrəsə), konstruktiv fəndlər (ikiqatlı günbəzlər, mərkəzi dayaqlı tağ örtüyü), memarlıq elementləri (dairəvi minarə, iki-minarəli baştağ), memarlıq bəzəyi vasitələri (həndəsi ornament, şirli kərpic, bloklarla üzləmə) və s. ilə zənginləşdirir.

NƏTİCƏ

IX əsrin sonu - X əsrin əvvəli Ərəb xilafətinin ucqarlarındakı yerli hakim və canişinlərin separatizminin güclənməsi, mərkəzi hakimiyyətdən yarımasılı və ya müstəqil dövlət qurumlarının yaranması ilə əlamətdardır. XI əsrin 70-ci illərinin sonunda Azərbaycan torpaqları Orta Asiyadan Aralıq dənizindək, Qafqazdan İran körfəzinədək olan yerləri özündə birləşdirən Böyük Səlcuq imperiyasının tərkibinə daxil edildi. Səlcuq dövlətinin tənəzzülü dövründə yeni növ dövlət birləşmələrinin – atadəylərin təşəkkülü üçün zəmin yarandı. 1136-cı ildə Şəmsəddin Eldəniz tərəfindən əsası qoyulan Azərbaycan Atabəylər dövləti dövrün ən qüdrətli və mədəni dövlətlərindən oldu.

Azərbaycanda mədəni həyatın yüksəlməsi ilə səciyyələnən XII əsr Azərbaycan intibahı dövrü hesab edilir, məhz, bu dövrdə Azərbaycan xalqı dünyaya görkəmli alimlər, şairlər, memarlar bəxş edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, II c.(III-XIII əsrin I rübü), Bakı, “Elm”, 2007, 608 səh.+24 səh. illüstrasiya.
2. Azərbaycan tarixi. S. Əliyarlının redaktorluğu ilə, Bakı, “Azərb.” nəşr., 1996, 872 səh.
3. Azərbaycan tarixi. İ. Əliyevin redaktorluğu ilə, Bakı, Elm, 1993, 284 səh.
4. Azərbaycan tarixi. Dərslik, Z. Bünyadovun redaktorluğu ilə, Bakı, Azər nəşr, 1994, 680 səh.
5. Məmmədov İsmayıl. Azərbaycan tarixi, Bakı, 2005, s. 98-13

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	5
I. AZƏRBAYCANIN IX-XI ƏSR FEODAL DÖVLƏTLƏRİ	6
II. SƏLCUQ TÜRKLƏRİNİN AZƏRBAYCANDA HÖKMRANLIĞI	13
III. ŞİRVANŞAHLAR VƏ ATABƏYLƏR DÖVLƏTLƏRİ	16
IV. IX-XII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA SOSIAL-İQTİSADI VƏZİYYƏT VƏ MƏDƏNİYYƏT	23
NƏTİCƏ	29
ƏDƏBİYYAT	30

*** *** ***

*Kitab «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 06.01.2015.
Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 2 ç.v. Tiraj: 500. Sifariş № 02.
Qiyməti müqavilə ilə.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

